

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

(Պ. Ա. Մանդելշտամի Յօդւածի առթիւ)

Մենք սիրով տեղ աւինք «Վէմ»-ում պ. Ա. Մանդէլշտամի հետաքրքրական յօդւածին: Իր մտաւոր հարուստ սլաշարով եւ բացառիկ հմտութեամբ պ. Մանդէլշտամն աւելի քան որեւէ մէկը ի վիճակի է խօսելու ընդհանրապէս թիւրքիայի եւ մասնաւորապէս հայկական խնդրի մասին: Սակայն, պ. Մանդէլշտամը ոչ միայն ձեռնհաս պատմարան եւ իրաւագէտ է, այլեւ՝ ուսու հայրենասէր մարդ: Այս վերջին հանգամանքը, երբեմն անդրադառնում է նրա պատմական դնահատութիւններին վրա:

Մենք ի նկատի ունենք պ. Մանդէլշտամի լայնատեսութիւնները ցարական ուսուստանի կատարած դերի մասին հայկական բարենորոգումների հարցում: Դուրս է գալիս, ըստ պ. Ա. Մանդէլշտամի, որ ցարական դիւանագիտութեան միակ նպատակը — անհաճախեցի՛ր ու մարդասէր — եղել է բարենորոգումների կիրառումը. Հայաստանը դրաւելու մտադրութիւն չի ունեցել Ռուսաստանը: Եւ միայն զաջնակիցների, դիւանաւորապէս Ծրանսայի պնդումի վրա տեղի է տւել եւ համաձայնել Հայաստանի բաժանման եւ արեւելեան մասի գրաւման: Դժբախտաբար, մենք ոչ մի կերպով չենք կարող համաձայնել պ. Մանդէլշտամի, այս կարծիքին: Եւ արդէն փաստերն էլ հակառակն են ցոյց տալիս:

Մի բան, ի հարկէ, ճիշտ է. 1912-14 թւականներին միջազգային կացութիւնը եւ Ռուսաստանի ներքին վիճակը այնպէս էին, որ Հայաստանի գրաւման պահանջը տարակարգէն անհնար էր դնել ուսաքաղաքականութեան համար: Այդ անհնարութեան հետեւանքով էր, անշուշտ, որ ուսա դիւանագիտութիւնը ձեւացնում էր, թէ քաջալերում է հայերի ինքնավարական ձգտումները: Ռուս դիւանագիտութեան իսկական վերաբերումը, սակայն, բոլորովին այլ էր. նա յըստակ կերպով արտայայտւած է պ. Սադոնովի բերանով, 1915-ին, երբ խօսակցութիւնները հայ ներկայացուցիչների հետ Հայաստանի ինքնավարութեան մասին որակւում էին որպէս «գոտ աղաղէմական ընդիմ» ունեցող: 1912-14-ին Ռուսաստանը անհրաժեշտ էր համարում քաջալերել հայկական բարենորոգումների ծրագիրը եւ նոյն իսկ հայերի մէջ ինքնավարութեան յոյսեր օրօրել, բայց, ի հարկէ, յուրջ ինքնավարութեան մասին նա չէր մտածում: Այս խնդրում թիւրք-գերմանական կասկածները, անշուշտ, անհիմն չէին: Բանաւոր էին եւ հայկական լայն շրջանների վախերը, թէ Ռուսաստանը,

ի վերջոյ, միտք ունի գրաւելու Թիւրքահայաստանը:

Որ ուրա գիւտնադիտութիւնը բնաւ անշահախնդիր չէր հայկական հարցում, ցոյց տւեց այն, կարելի է ասել, սիրալիր յօժարակամութիւնը, որով նա, պատերազմի ընթացքին, «տեղի տւեց» Փրանսական բաղձանքների առջեւ. չկայ ո՛չ մի փաստ, որ հաստատէր, թէ Ռուսաստանը պաշտպանած լինէր Հայաստանի ինքնավարութեան պահանջը: Նրա ձեռներէջութիւնը այդ ապարհելում «ապագայական խօսակցութիւնից» այն կողմը չի անցել:

Եթէ ուրա քաղաքականութեան համար Հայաստանի ինքնավարութիւնը լինէր նպատակ եւ ոչ սոսկ գիւտնադիտական միջոց, ո՛չ մի պատճառ չկար, որ Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը դուրս նետէր Ռուսաստանի պատերազմական նպատակներից: Կիլիկիայի գրաւումը Փրանսացիների կողմից արդէլ չէր կարող լինել ինքնավար Հայաստանի ստեղծման արեւելեան վիլայէթներում: Ընդհակառակը, Ռուսաստանը իրական անշահախնդրութեան եւ մարդասիրութեան օրինակ ցոյց տւած կը լինէր, եթէ 1914 թ. բարենորոգումների սահմաններում ամփոփւած Հայաստանը վերածւէր ինքնավար միաւորի, հէնց իր՝ Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ: Կասկած չկայ, որ դաշնակիցները չէին հակառակի նման մտադրութեան: Ընդհակառակը, կը քաջայերէին:

Եղաւ, սակայն, բոյորմիւն հակառակը. ցարական գիւտնադիտութիւնը ցոյց տւեց նւաճողական պետութիւններին յատուկ ընչասիրութեան սովորական մի օրինակ. նա հանդիսացաւ մէկը Հայաստանը երկու մասի բաժանողներից եւ ձեռքի տակից քաջայերելով հայերին, դադարի դաշնադրով ապահովեց Հայաստանի գրաւման ծրագիրը: Մի՞թէ յուրջ կերպով կարելի է խօսել այն մասին, թէ Փրանսացիների պարտադրանքի տակ է որ Ռուսաստանը համաձայնեց գրաւել Հայաստանը: Իսկ ո՞վ. Մանդէլշտամի դատողութեան եղանակը այդտեղ է տանում:

Ո՛չ, պատմական փաստերի աշօրւայ յոյսի տակ, պարզ երեւում է, որ Թիւրքահայաստանի գրաւման ծրագիրը մէկ մասն էր այն քաղաքականութեան, որ «պատմական անհրաժեշտութիւն» էր նկատւում Ռուսաստանի համար եւ յանուն որի ազգ եւ ազգինք բռնի ուժով մտցւում էին ցարական կայսրութեան սահմանների մէջ: Հայաստանը բացառութիւն չկաղմեց, դժբախտաբար:

Թէ Հայաստանի բռնադրաւումը նախորոշւած ծրագիր էր ցարական Ռուսաստանի համար, կարելի է բերել եւ ուրիշ փաստեր: Հէնց պատերազմի առաջին օրերին Կովկասում տեղի ունեցող դէպքերը մի՞թէ բաւական չեն հաստատելու համար, որ ուրա կառավարութիւնը

Թիւրքահայաստանը նկատուած էր որպէս ապագայ ուսական երկիր: Հողարածանման այն ծրագիրները, որոնք կային Լազիստանի ու Տրապիզոնի ծովեզերքի նկատմամբ, եփրատեան կազակութեան հաստատումը եւ կամ «Թիւրքիայից դրաւած շրջանի ժամանակաւոր վարչութեան» տիրահազակ կազմակերպութիւնը — մի՞թէ որեւէ կասկած կարող են թողնել ուս կառավարութեան իսկական դիտաւորութիւններէ մասին:

Այդ դիտաւորութիւններն, իրենց յստակ արտայայտութիւնը ստացան, մանաւանդ, Հայաստանի ինքնավարութեան մասին «ակադէմական խօսակցութիւններ» անոց Սաղոնոփի եւ Կովկասի փոխարքայ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի միջեւ փոխանակուած երկու նամակների մէջ: Այնքան պերճախօս է այդ դրազրութիւնը եւ այնքան «անհաճախնդիր», որ, կարծում ենք, որեւէ մեկնաբանութեան պէտք չունի: Մենք կը սահմանափակուենք միայն այդ երկու վաւերագրերի թարգմանութեամբ: Այդպիսի փաստերի գոյութիւնը բաւական է, որպէսզի զարական դիւանագիտութիւնը հայասիրութեան մասին խօսք չանէ:

Առաջին փաստաթուղթը արտաքին գործոց նախարար Ս. Դ. Սաղոնոփի 14)27 յունիս, 1916 թ. № 540 նամակն է՝ ուղղուած Կովկասի փոխարքայ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչին: Ահա այդ նամակը.*)

«Համարեա բոլանդակ Հայաստանի դրաւումը մեր զօրքերի կողմից եւ յառաջիկայ կողմը Ռուսական Կայսրութեան՝ հերթի են դրնում այդ շրջանի ապագայ կազմակերպութեան հարցը: Թէեւ այժմ, մինչեւ պատերազմի վերջանայր, դուք եւ փաղաթամ է փորձել նրաւած երկրում հետեւելիք մեր ներքին քաղաքականութեան որոշու ստոյգ հիմքեր հաստատելը, բայց եւ այնպէս ինձ շատ օգտակար է թւում հէնց այժմանից որոշել մեր վերաբերումի դեկավար սկզբունքները, մանաւանդ որ այժմ արդէն մշակուած է եւ շուտով գործադրութեան պիտի դրի Թիւրքիայից պատերազմի իրաւունքով դրաւած շրջանների ժամանակաւոր վարչութեան օրէնքի նախագիծը:»**)

Առաջադրուած խնդրում առեւնամեծ դժւարութիւնն ու բարդու-

*) Թէ այս եւ քէ փոխարքայի նամակը հրատարակուած են «Ասիական Թիւրքիայի բաժանումը» հատորում, էջ 207-12:

**) Սա այն օրէնքն է, որ հաստատուեց Գեղազոյն Սպայակոյտի պետ գոր. Մ. Ալեքսէյեւի 1916 թ. յունիս 5 № 739 հրամանագրով եւ որի հիման վրա Թիւրքահայաստանի գրաւած մասերը ենթարկուեցին ռուսացման:

Թիւնը ներկայացնում է Հայկական Հարցի լուծումը: Առած իր ամբողջ ծաւալով՝ նա մի քիչ դուրս է գալիս ուսման ներքին պետական կեանքի սահմաններից թէ՛ իբրեւ հետեւանք այն առաջաւոր միջազգային դերի, որ բաժին ընկաւ Ռուսաստանին Հայկական բարենորոգումներ մտցնելիս եւ թէ այն պատճառով, որ հայերի մի մասը կը մնայ Փոքր Ասիայում, մի ուրիշ պետութեան իշխանութեան տակ: Մեզ փոխանցող Հայկական նահանգների ապագայ կազմակերպութեան ժամանակ մենք չենք կարող Հաշիւ չառնել այս երկու հանգամանքները: Ուստի թոյլ կը տամ ինձ ներկայացնելու ձերդ կայսերական բարձրութեան բարեհայեցողութեան հետեւեալ նկատումները:

Ինչպէս յայտնի է, իբրեւ ծայրայեղ նշանակէտեր, որոնց միջեւ մեզ մօտ սովորաբար դրուած է Հայկական Հարցի լուծումը, հանդիսանում են երկու հոսանքներ՝ մէկը հայ ազգայնականների ձգտումն է յիսկատար ինքնավարութեան Ռուսաստանի Հովանաւորութեան տակ, 1913-ին մեր առաջարկած բարենորոգումների ոգով, իսկ միւսը՝ հակառակ հոսանքն է, որ հայերի քաղաքական արժէքը իջեցնում է դէրօյի եւ փորձում է նրանց տեղը դնել մահմեդականներին:

Ինձ թւում է, որ Հարցի լուծումը մէկ կամ միւս ուղղութեամբ բնաւ չի համապատասխանում Ռուսաստանի պետական շահերին՝ ոչ ներքին եւ ոչ էլ արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտից: Ինչ վերաբերում է հայերին յայն ինքնավարութիւն տալուն, չպէտք է մոռնալ, որ Ռուսաստանի կողմից նախաձեռնած Մեծ Հայաստանում, հայերը երբեք մեծամասնութիւն չեն կազմել, իսկ պատերազմի ընթացքին նրանց վերաբերմամբ թիւերի կիրառած հէնց հայերի վրկայութեամբ ահաւոր պատժիչ միջոցներից յետոյ, այդ փոխյարաբերութիւնը աւելի եւս փոխել է ոչ ի նպաստ հայերի, որոնք այժմ հաղիւ ազգաբնակչութեան մի քառորդ մասն են կաղմում: Այս պայմաններում Հայկական ինքնավարութիւնը իրապէս կը յանգի մեծամասնութեան ստրկացման փոքրամասնութեան կողմից:

Միեւնոյն ժամանակ, կարելի չէ հաշուել այն կարծիքի հետ, ըստ որի հայ տարրը պէտք է զոհարելի մահմեդականութեան եւ այդ երկու տարրերի միջեւ մղող պայքարում կառավարական իշխանութիւնը պէտք է բռնէ վերջինիս կողմը: Այդ պիտի նշանակէր հայերին դնել աւելի վատ դրութեան մէջ, քան նրանք ունէին թրքական տիրապետութեան տակ, եւ սախլի նրանց նախանձով հայել արտասահմանեան իրենց ազգակիցներին, որոնք այսպէս կամ այնպէս պիտի վայելեն դարգացման աղատութիւն: Բացի այդ, ինդրի նման լուծումը կարող է Ռուսաստանին դնել անյարմար միջակի մէջ, քանի որ բոլոր պետութիւններից նա ամենից աւելի մեծ ե-

ուանդով պաշտպանել է հայկական լայն բարենորոգումների դործադրութիւնը Թիւրքահայաստանում :

Այս նկատումներով ինձ թւում է, որ լաւագոյն ելքը մեզ համար կը լինի այն, որ Թիւրքիայի նորանւած շրջանները կազմակերպելիս մենք առանձնապէս խիստ կերպով ղեկավարւենք օրինապահութեան, արդարութեան սկզբունքներով եւ բոլորովին անաշուղերարեւում ցոյց տանք դէպի երկրի բոլոր ալլաքեղ տարրերը, առանց մէկը միւսին հակադրելու եւ առանց ժողովրդներից որեւէ մէկին բացառիկ հովանաւորութիւն ցոյց տալու ի վնաս ուրիշի: Այդպիսով հնարաւոր կը լինէր հայերին տրամադրել որոշ սահմաններով, զարոցական եւ եկեղեցական ինքնուրոյնութիւն, լեզուից օգտուելու իրաւունք, այլեւ քաղաքային ու գիւղական ինքնավարութիւն, պայմանով, որ ընտրութիւնների ժամանակ պահէի ազդարրնակութեան տոկոսային համեմատութիւնը: Նոյն սկզբունքները պէտք է կիրառել եւ ոչ քրիստոնեայ տարրերի վերաբերմամբ, որքան ալ թոյլ կը տան տեղական պայմանները եւ նրանց մշակութային զարգացման աստիճանը: Վերեւ յիշւած ժամանակաւոր օրէնքի նախագիծը արդէն կանգնում է ալլա տնտեսկէտի վրա եւ որոշ չափի ինքնավարութիւն է տալիս «գիւղական համայնքներին» եւ «գիւղական շրջաններին»:

Օրինապահութեան եւ անաշուղութեան նոյն սկզբունքը պէտք է պահպանել եւ հոգային ու դադրականութեան հարցի լուծման ժամանակ: Այդ տեսակէտից շատ անհրաժեշտ է խիստ քննութեան ենթարկել վերջերս տեղի ունեցած բազմաթիւ դէպքերը, երբ մահմեդականները ինքնակամ կերպով յախճապել են տարագրւած կամ ստանաւած հայերին պատկանող գոյքերը, պէտք է վերականգնել իսկական սեփականատէրերի կամ նրանց ժառանգորդների իրաւունքները:

Իմ խորին համոզումով, վերոյիշեալ սկզբունքների կիրառումը կեանքի մէջ տեղական ազդարնակութեան կը ներշնչէ հաւատ դէպի տեղական իշխանութիւնը, կը խլէ ամէն հող ներքին եւ արտաքին ամէն տեսակ անստորջ գրգռութեանց համար եւ տեղական բնակչութեան համար կը ստեղծէ կեանքի այնպիսի պայմաններ, երբ նա առանց ցաւի կը յիշէ Թիւրքական տիրապետութեան անցած ժամանակները:

Կովկասիան փոխարքայ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի 3)16 յուլիս, 1916 թ. № 21083 նամակը արտաքին գործոց նախարար Ս. Դ. Սազունովին:—

Սերգէյ Դմիտրիևիչ,

Ի պատասխան Ձեր 14 յունիս № 540 դիմումի, ես լիովին համաձայն եմ Ձեզ հետ, որ խիստ ցանկալի է հէնց հիմա, պատերազմը վերջացնելուց առաջ, գծել՝ պատերազմի իրաւունքով դրաւած Թիւրքիայի հողերը Ռուսական Կայսրութեան սահմանների մէջ մտցնելու հարցի ղեկավար սկզբունքը, եւ հիանալի կերպով գիտակցում եմ հայկական հարցի լուծման բարդութիւնն ու դժարութիւնը:

Հայկական հարցը, իմ խորին համոզումով, բոլորովին գոյութիւն չունի ներկայ Ռուսական Կայսրութեան սահմաններում եւ նոյն իսկ չպէտք է թոյլ տալ, որ այդ մասին յիշատակութիւն լինի, որովհետեւ ռուսահպատակ հայերը փոխարքայութեան մէջ մահմեդականներին, վրացիներին եւ ուսններին հաւասար իրաւունքներ ունեցող ռուս հպատակներ են: Ես կարծում եմ, որ ինձ վստահած Կովկասեան երկրում իշխանութիւնը պէտք է ձգտի, առանց բացառութեան, բոլոր ազգերի հաւասարութեան, եւ չեմ կարող ծածկել, որ երկրում մինչեւ այժմ եղած ազգային բախումների մէջ, լուրջ ազդեցութիւն է ունեցել, թերեւս անգիտակցաբար, երկրային իշխանութեան բռնած ուղղութիւնը: Դարաւոր հակամարտութիւն ստեղծած արդ շփումները կը վերացւին, երբ իշխանութիւնը անխախտ կերպով գիտակցի, որ Կովկասում ապրող բոլոր ժողովուրդները պէտք է օգտւեն ռուսահպատակի միեւնոյն իրաւունքներից եւ հաւասարապէս մօտ են ռուս ցարի սրտին:

Այս ամենի հիման վրա, պետական տեսակէտից, ես կարծում եմ, որ հայկական հարցը որպէս այդպիսին գոյութիւն ունի միայն կայսրութեան նախապատերազմական սահմաններից դուրս, այսինքն՝ ներկայումս մեր գրաւած թրքական վիլայէթների շրջանում:

Անցնելով Ձեր արտայայտած կարծիքի էութեան՝ ես խիստ ուրախ եմ, որ իմ տեսակէտը ամբողջապէս համապատասխանում է Ձեր արտայայտած նկատումներին:

Ի հարկէ, Ռուսաստանը, որ ամենից մեծ եռանդով պաշտպանել է Թիւրքահայաստանում լայն բարենորոգումներ մտցնելը, չի կարող հաշի չառնել այն տառապանքները, որ ներկայ պատերազմի ընթացքում կրել է հայ ժողովուրդը իրրեւ հետեւանք մահմեդական ճնշումների: Կասկած չի կարող լինել որ Թիւրքիայի նորանրւաճ շրջանները կարգաւորելիս ամենախիստ կերպով պէտք է հիմք դնել օրէնքի ու արդարութեան եւ կատարեալ անաչառութեան դէպի գրաւած շրջանում ապրող բոլոր ժողովուրդները: Ի հարկէ, առանց շօշափելու Հայաստանի ինքնավարութեան հարցը Ռուսաս-

տանի հովանաւորութեան ներքոյ, մի հարց, որ ամենայն հաւանականութեամբ դեռ եւս կեանքի չպիտի կոչուի եւ, իմ կարծիքով, կարող է միայն վտանգաւոր կերպով բարդացնել ներկայ պատերազմի ընթացքին ծագած խնդիրները լուծումը, եւ լիովին համամիտ եմ Ձեզ, որ հարկաւոր, եւ ըստ ամենայնի հնարաւոր է տրամադրել հայերին դպրոցական ինքնավարութիւն եւ եկեղեցական ինքնուրոյնութիւն, եկեղեցական դրամագլուխների եւ գոյքերի վարչութիւն, լեռնից օգտուելու իրաւունք, պայմանով սակայն, որ ռուսական բարբառին տրուի նախապատուութիւն բոլոր պաշտօնական դէպքերում, այլեւ քաղաքային ու գիւղական ինքնավարութիւն՝ պահպանելով ընտրութեանց ժամանակ արդարեւակութեան տոկոսային համեմատութիւնը: Ոչ-քրիստոնեայ տարրերի նկատմամբ էլ պէտք է կիրառել նոյն սկզբունքները՝ համաձայն տեղական պայմանների եւ նրանց մշակութային դարգացման աստիճանի:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ տեղական հողի օգտագործման եւ գաղթականութեան հաշցի լուծման ժամանակ պահելի նոյն օրինականութիւնն ու անաչառութիւնը, եւ, իհարկէ, ամբողջապէս միանում եմ Ձեր արտայայտած կարծիքին: Ապացոյց, որ իմ կարծիքը համերաշխ է Ձերինին, կցում եմ սրան ի դիտութիւն Ձեր իմ այս տարւայ 19 մարտ № 121 հրամանի պատճէնը, որով արգելւում են բոլոր ինքնակամ գրաւումները մեր նւաճած թրքական շրջաններում:

Ի վերջոյ, չեմ կարող լռել, որ աչքի առաջ ունենալով մեզ մօտ հասունացող պարենաւորման տաղնապի յուրջ վտանգները, որոնք ծանրոր հետեւանքներ են սպառնում թէ բանակի եւ թէ Կովկասեան երկրորի համար, եւ չեմ կարող չդարձնել ամենամտահոգ ուշադրութիւն՝ վերացնելու համար այդպիսի մի ծանր վտանգ, ուստի հէնց այժմեանից հրամայել եմ քննութեան առնել հայ փախստականների թիւրքիայի գրաւած շրջանների իրենց տեղերը վերադառնալու խնդիրը, այն պայմանով, որ հնարաւորութիւն տալով նրանց նորից ամրանալ իրենց հարազատ հողերի վրա՝ մեծապէս թեթեւացւի փախստականների պարենաւորման վրա եղած ծախսը եւ միաժամանակ կեանքի կոչեն թիւրքահայաստանի արգաւանդ հողերը, մի բան, որ, անշուշտ, յուրջ թեթեւացում կը պատճառէ բանակի պարենաւորման գործին: Խորապէս Ձեզ յարգող՝ Նիկոլայ:»

«Դպրոցական ինքնավարութիւն» եւ «եկեղեցական ինքնուրոյնութիւն» - այս ելքին յանդէպ ռուս դիւանագիտութեան գործնական ծրագիրը հայկական խնդրում: Աւելի պերճախօս «անչափափութիւն» կարելի է երեւակայել:

ԽՄԲ. «ՎԷՄ»-Ի